

9. 1933 Kanslergadeforliget

TIDSLINIE		
1	960	Danmarks fødsel
2	1241	Jyske Lov
3	1397	Kalmarunionen
4	1536	Reformationen
5	1660	Enevælde
6	1788	Landboreformerne
7	1849	Grundloven
8	1901	Systemskiftet
9	1933	Kanslergadeforliget
10	1950	Kold krig og velfærdsstat
11	1973	Jordskredsvalg og oliekrise
12	2001	DK en del af globen

Velfærdsstaten undfanges

Kl. 3 om natten den 30. januar 1933 faldt en af de vigtigste replikker i det 20. århundredes danmarkshistorie. Den blev sagt af statsminister Thorvald Stauning i hans lejlighed i Kanslergade. Her havde der siden kl. 10 den foregående formiddag været forhandlinger i gang om et stort forlig, der skulle forsøge at løse eller i det mindste afbøde den internationale økonomiske krises virkninger på Danmark. Replikken blev sagt til forhandlerne fra Venstre, som på det tidspunkt havde opgivet at opnå et forlig med repræsentanterne fra den socialdemokratisk-radikale regering og derfor var i gang med at tage deres tøj på for tage hjem. Da lød Staunings dybe bas: "*Vi kan vel drikke et glas til afsked*".

Bemærkningen udløste et smil hos de fleste af deltagerne, og forhandlingerne kom i gang igen – vel typisk dansk over et glas. Og det førte til, at man ud på morgenen faktisk indgik et skelsættende forlig, *Kanslergadeforliget* blev det kaldt. Indholdet af dette forlig betød på kort sigt, at Danmark indledte en kurs ud af den dybe krise i erhvervslivet, og på længere sigt lagde forliget grunden til den samfundsmodel, som har domineret udviklingen i det danske samfund de sidste mange årtier: *velfærdsstaten*.

Når dette forlig mellem tre af de fire "gamle" partier i Folketinget er så væsentligt, hænger det sammen med den anden store nyhed, datidens avislæsere fik på forsiden af deres avis om morgenen den 30. januar. Ved siden af forliget i Kanslergade stod nemlig nyheden om, at Adolf Hitler samme nat var blevet rigskansler i Tyskland. Han var ganske vist leder af en koalitionsregering med kun to nazister udover Hitler selv, men i løbet af de næste tre måneder havde han gjort Tyskland til étparti stat, hvor han selv fik diktatorisk magt.

I kriseårene i begyndelsen af 1930'erne var der groft sagt to veje ud af krisen:

Dagens Nyheder

Nr. 31

København — Tirsdag den 31. Januar 1933

10 Øre

Forliget sluttet — Lockouten forbudt

Sterling 22,50

Lettelser i Ejen-
domsskatterne.

Og et Indkomst- og
formueskatning og
nye indirekte Skatter.

RENTESÆNKNING
OG STORE BELØB
TIL KONVERTE-
RING OG OFFENT-
LIGE ARBEJDER

Parlamentet den 31. januar 1933. I midten: Statsministeren og Folketingsformanden. Til højre: Rigsretspræsidenten og Rigsadvokaten.

HELE MANDAGEN og det meste af Natten gik med, saa var Forliget mellem Regeringen og Venstre og Lockoutforbudet en Kendsgerning.
I en sen Nattetime kom Forbudet mod Arbejdsstandinger indtil 1. Februar 1934 til Behandling i Folketinget, og det vedtoges derved, at Venstre undlod at stemme. I Dag gennemføres det paa samme Maade i Landstinget.
Midens Politikere forhandlede bag Sluets Mure, maatte Politiet med stort Opbud rydde Pladsen omkring det og foretage Abspærringer for at sikre Forhandlingernes Gennemførelse i Ro.
Fordi for Forliget gik svære Forhandlinger, og Regeringen ønskede straks Lockoutforbudet ført igennem. Lige fra Kl. 10 Formiddag blev Folketingsmederne uden Gang paa Gang for at vente paa, at Forhandlingerne skulde blive færdige.
Først i Midnattimen begyndte Folketinget dette historiske Arbejde.

Taaregas mod Kommunisterne.

Alvorlige Optøjer i Rigsdagsgaarden i Aften.

Tre Betjente saaret.

CHADDEREN I RIGSDAGSGAARDEN. De tre betjente, der er saarede, ligger i Rigsdagsgaarden. De er alle i alvorlig Tilstand.

Hitler Rigskansler!

I Gear naaede Nazisternes Forer sit Maal.

Chof for et nazistisk-tysknationalt Kabinot

Hitler, den 31. januar 1933.

Forsiden på dagbladet Dagens Nyheder den 31. januar 1933

1. Enten den "tyske model" med en stærk mand, der tilsidesatte et handlingslammet parlament og løste krisen ved hjælp af et diktatorisk styre, der indebar tilsidesættelse af de almindelige demokratiske frihedsrettigheder for landets borgere.
2. Eller den "danske model" hvor Folketingets partier gennem forlig, der tog hensyn til alle samfundsinteresser, så at sige forsøgte at regulere sig ud af krisen inden for rammerne af det demokratisk-parlamentariske system.

At den demokratiske model havde tilslutning ikke bare blandt politikerne, men også meget bredt i befolkningen ses blandt andet af, at mere end 90% af vælgerne ved alle tre valg i 1930'erne (1932, 1935 og 1939) stemte på partier, der gik ind for det parlamentariske demokrati.

Verdenskrig, Påskekrise, Genforening og Grundlov

Første halvdel af det 20. århundrede var en turbulent tid. Den relativt rolige og frodige reformperiode efter 1901, hvor regeringer ledet af enten Venstre eller Det Radikale Venstre søgte at modernisere det i 1864 amputerede Danmark, blev brat standset af Den Første Verdenskrigs udbrud i 1914.

Danmark forholdt sig gennem hele krigen neutralt. Men da vi lå inden for det tyske magtområde, måtte den radikale danske regering være varsom med ikke at optræde provokerende, og den skyndte sig ud med en erklæring om, at "*Danmark vil i intet tilfælde tilslutte sig Tysklands fjender*". Men samtidig udlagde man på tysk opfordring miner i danske farvande. Og det lykkedes det danske samfund at klare sig gennem krigen (1914-1918) uden den store nød, ikke mindst fordi regeringen greb regulerende ind i økonomien i en hidtil uset grad. Målet var at sikre befolkningen de mest basale fornødenheder til rimelige priser.

På trods af statens mere indgribende rolle i økonomien skete der betydelige sociale forskydninger i løbet af krigen. Den danske udenrigsminister, Erik Scavenius, formåede gennem en afbalanceret politik over for de krigsførende parter at sikre at danske firmaer kunne handle med både England og Tyskland. Så smarte folk inden for landbrug, handel og industri tjente enorme summer på enten at producere eller transportere varer til det tyske marked, fx "*gullaschbaronerne*", der leverede dåsemad af tvivlsom kvalitet til den tyske hær. Samtidig var mange arbejdere uden arbejde på grund af faldende efterspørgsel på det danske hjemmemarked. Flere meldte sig ind i fagforening, og der opstod partier til venstre for Socialdemokratiet, bl. a. inspireret af den russiske revolution i 1917, der en overgang så ud til at sprede sig som en steppebrand til de fleste vesteuropæiske stater.

Krigen sluttede i november 1918, da Tyskland kapitulerede. Det tyske nederlag bragte håb om, at Danmark kunne få noget af Sønderjylland tilbage. Ikke mindst fordi et af de fjorten punkter, den amerikanske præsident Woodrow Wilson formulerede som retningslinjer for fredslutningen, gik ud på, at der ved grænsedragningen skulle tages hensyn til *folkenes selvbestemmelsesret*. Det vil sige, at de dansktalende i Nordslesvig skulle have mulighed for at stemme sig tilbage til Danmark. Og det fik de ved en afstemning i to zoner fastlagt af de allierede sejrherre, der oprettede en kontrolkommission, som skulle stå for valgene i 1920. I den 1. nordligste zone var der klart dansk flertal, og i den 2. zone, hvor bl. a. landsdelens største by Flensborg lå, var der et endnu større tysk flertal. Dermed skulle sagen ifølge den radikale regering og kontrolkommissionen være klar: zone 1 skulle til Danmark og zone 2 forblive tysk.

~~Nu kunne det danske samfund så vende tilbage til normale tilstande efter krig, påskekrise og genforening. Men de "normale tilstande" var det svært for de fleste at genkende. Det danske samfund i mellemkrigstiden var konstant under hastig forandring, ligesom de økonomiske konjunkturer svingede voldsomt op og ned i perioden.~~

Danmark under krisen

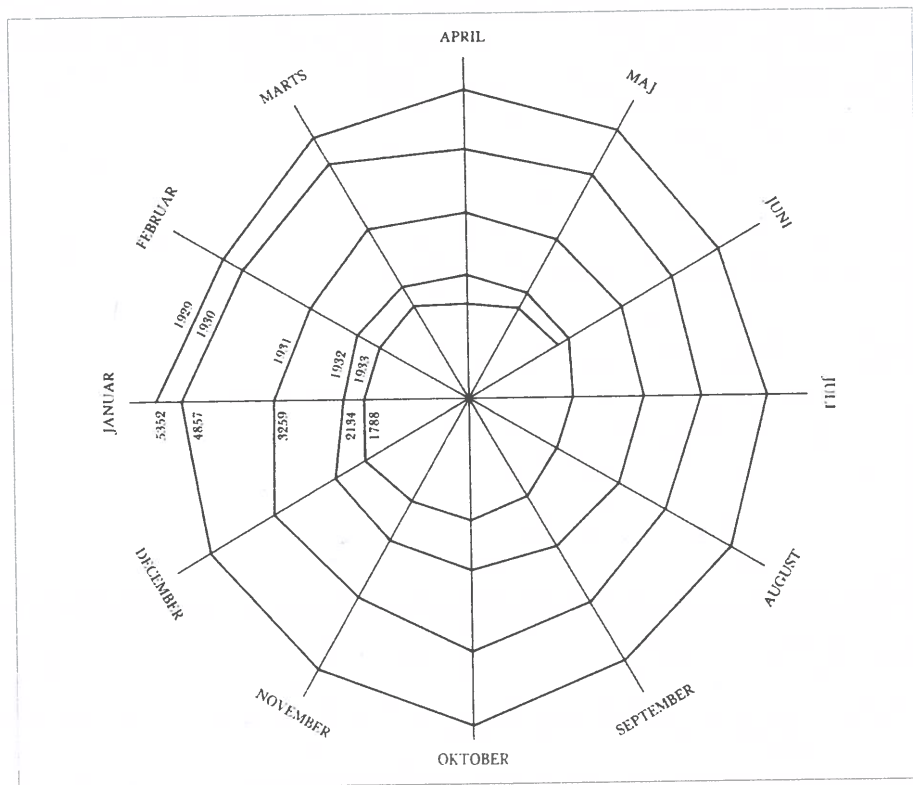
I oktober 1929 faldt aktiekurserne på børsen i Wall Street i New York kraftigt. Det blev indledningen til 1930'ernes store internationale økonomiske krise. Krisen ramte Europa kort efter, da USA opsagde deres store lån til især Tyskland og Østrig, hvorfra den bredte sig til resten af Europa. Man mærkede her krisen på to måder:

- a. Priserne på landbrugsvarer og andre råvarer faldt. Det medførte, at landmændene satte produktionen i vejret, men det betød blot yderligere prisfald.
- b. Verdenshandelen blev drastisk indskrænket: værdien af den samlede internationale handel faldt fra 5.3 mia. \$ i januar 1929 til 1.7 mia. \$ i januar 1933 – altså med 66 %!

I første omgang var det de danske landmænd, der blev ramt af krisen. De kunne sælge langt mindre på eksportmarkederne og til faldende priser. Det førte til mindre indtægter for gårdejere og husmænd, og mange ejendomme gik på tvangsauktion. Landbefolkningen havde også færre penge at købe varer i byerne for, og krisen ramte byerhvervene. Her steg antallet af arbejdsløse dramatisk i begyndelsen af 1930'erne. I 1932-33, som er de værste kriseår, er der 3.375 tvangsauktioner i landbruget, og arbejdsløsheden i byerne er på over 30%. Situationen lagde op til et politisk indgreb.

I 1929 havde Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre dannet en flertalsregering, som fastholdt magten gennem tre valg i 1930'erne frem til 1940. Det første større indgreb, regeringen foretog – sammen med Venstre – var oprettelsen af *Valutacentralen* i 1932. Danske virksomheder skulle tvangs-veksle indtjent udenlandsk valuta til danske kroner, og man skulle have tilladelse til import af varer. Formålene var 1. at sikre overskud på handelsbalancen; 2. at regulere importen til gavn for eksporterhvervene og den hjemlige produktion; 3. at dirigere indkøb over på de lande, som var villige til at aftage danske varer. Det lyder både besværligt og planøkonomisk, og sådan blev det også opfattet af kritikere i samtiden.

DANMARKSHISTORIEN I TOLV KAPITLER

*Verdenshandelens reduktion måned for måned, januar 1929-juni 1933.
Tallene angiver verdenshandelens værdi i mio. dollars*

Men ordningen fungerede og viste sig langtidsholdbar: Valutacentralen skiftede i 1940 navn til Direktoratet for Vareforsyning, der eksisterede indtil 1959.

Det andet store indgreb var forliget i Kanslergade i januar 1933, som også blev indgået med Venstre. Forligets baggrund var kompliceret. Landbruget var som omtalt plaget af elendig økonomi og tvangsauktioner, og landbrugets organisationer havde derfor fundet sammen i fælles henvendelse til regering og rigsdag om, at de skulle gøre noget for at forbedre erhvervets situation. Arbejdsløsheden var samtidig tårnhøj i vinteren 1932-33. Og der skulle forhandles nye overenskomster på arbejdsmarkedet; her var arbejdsgivernes krav en voldsom lønnedgang på 20% i gennemsnit med trussel om en storlock-out, der skulle træde i kraft den 1. februar 1933.

Indholdet af det forlig, som forhandlerne fra de tre partier strikkede sammen i statsminister Staunings lejlighed, afspejlede ret præcist, at de forskellige partiers/vælgergruppers interesser blev tilgodeset:

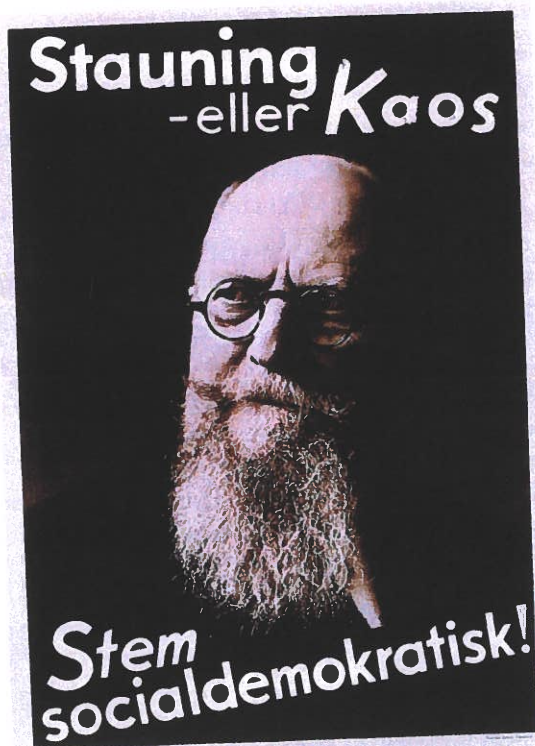
- a. For *Socialdemokratiets* arbejdervælgere var det væsentligste, at de gældende lønninger blev fastfrosset i et år – så man undgik lønnedgang – og der kom forbud mod strejke og lock-out i denne periode. Endvidere blev der igangsat offentlige arbejder, der kunne mindske arbejdsløsheden. Endelig var en socialreform, der ville gavne samfundets svageste grupper, med i forliget
- b. *Venstres* vælgere blandt landmændene fik landbrugets ejendomsskatter sænket, ligesom renten for lån i fast ejendom blev nedsat ved statsstøtte; herved blev mange truende tvangsauktioner undgået. Og så blev den danske krone devalueret ca. 10 % i forhold til det engelske pund, således at de danske landbrugsvarer blev billigere på det engelske marked.
- c. *Det Radikale Venstres* vælgere var en mere uensartet gruppe; men én kernegruppe var de mindre landbrugere, husmændene; de fik gavn af de samme punkter som *Venstres* vælgere. Staten skulle også erhverve jord til oprettelse af nye husmandsbrug. Endelig fik mange radikale vælgere også gavn af socialreformens ydelser.

Socialreformen

Socialreformen blev gennemført i de følgende år, den indeholdt fire lovkomplekser:

1. Ulykkesforsikring
2. Arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring
3. Folkeforsikring, dvs. syge-, invalide- og aldersomsforsorg.
4. Offentlig forsorg med tre former for hjælp:
 - a. Særhjælp ved akut tvangssituation
 - b. Kommunehjælp ved delvis selvforskyldt tvangssituation, den skulle tilbagebetales
 - c. Fattighjælp til de allerfattigste (subsistensløse)

Følgerne af Socialreformen blev mangfoldige og vidtrækkende. Tildelingen af offentlig forsorg kom i højere grad til at følge et retsprincip end det hidtidige skønprincip. Det indebar, at mennesker i en bestemt situation havde krav på hjælp, og gjorde det sociale system mere ensartet på landsplan. For det andet var det en del af reformen, at langt færre mistede deres borgerrettigheder, fx valgretten, på grund af at de havde modtaget offentlig forsorg. Den følelse af skam og social nedværdigelse, der hidtil havde været forbundet med at modtage hjælp fra det offentlige, begyndte så småt at forsvinde. For det tredje skulle de øgede so-

"Stauning eller Kaos"-plakaten fra folketingsvalget 1935

cialle udgifter, som var en oplagt følge af reformen, i de fleste tilfælde afholdes af staten (mod tidligere kommunerne). Endelig var reformen – og Kanslergadeforliget som helhed – udtryk for en ekspansiv finanspolitik, dvs. det offentlige brugte flere penge, end det fik ind i skatter og afgifter.

Dette sidste punkt er væsentligt. Den engelske økonom J. M. Keynes udgav i 1936 et banebrydende værk om makroøkonomisk teori, der pegede på mulige veje ud af den økonomiske krise. Keynes hævdede, at under økonomiske kriser som den i 1930'erne burde staten have underskud på sit budget og på den måde pumpe købekraft

ud i befolkningen – og helst til de økonomisk dårligst stillede; for de ville være mest tilbøjelige til at anvende en øget indkomst på forbrug. Et øget forbrug ville nemlig betyde øget efterspørgsel, som ville skabe vækst i produktion og beskæftigelse i samfundet. Man ville på den måde komme ind i en ekspansiv, "opadgående", spiral. Man kan se socialreformen som udtryk for en sådan økonomisk politik: når den danske stat anvender flere penge på offentlig forsorg, skaber den samtidig øget købekraft i samfundet og er derved med til at vende kriseforløbet til vækst og højere beskæftigelse.

Det er tvivlsomt, om de politikere der indgik Kanslergadeforliget var bevidste om denne mulige effekt af deres beslutninger; men under alle omstændigheder betød forliget, at man fik vendt kriseforløbet i en mere gunstig retning. Antallet af tvangsauktioner inden for landbruget faldt til 1804, dvs. næsten det halve allerede i 1934-35, og arbejdsløsheden kom ned på omkring 20% i 1935. Alt i alt blev kriseforløbet mindre dramatisk og krisens sociale og politiske følger mindre voldsomme i Danmark end i de fleste andre lande.

Da Thorvald Stauning den 30. januar kom op på dagbladet Socialdemokraternes redaktion for at give øl i anledning af forligets indgåelse, sagde han: *"Jeg er mere end glad for resultatet. Sikken ballade vi havde fået, hvis det ikke var gået i orden. Vi har ofret nogle principper. Men vi har reddet landet"*. I al ædruelighed og på mere end 70 års afstand virker hans bedømmelse af forliget ret præcis.

J. H. LEUNBACH OG FOSTERFORDRIVELSESEDEBATTEN

1930 fik Danmark en ny straffelov. Ifølge denne lov var svangerskabsafbrydelse (eller provokeret abort) stadig forbudt undtagen i sjældne undtagelsestilfælde. Da prævention stadig var et tabubelagt emne, fik mange unge piger uønskede svangerskaber. De kulturradikale ønskede mere oplysning og undervisning i skolerne om svangerskabsforebyggelse. Man nedsatte i 1932 en svangerskabskommission, der barslede med en række meget frisindede forslag om bl.a. friere adgang til abort og om statsstøttede seksualklinikker, der kunne rådgive de unge om prævention. Men Rigsdagen gennemførte kun ét af kommissionens forslag: om fri adgang til annoncering for præventive midler; de øvrige forslag blev droppet.

En central figur i debatten om uønskede svangerskaber var lægen Jonathan Leunbach (1884-1955), som var formand for *Foreningen for sexual Oplysning* og medstifter af *Verdensforbundet for Sexualreform*. Han åbnede klinikker for ubemidlede, hvor han rådgav om svangerskabsforebyggelse, og han udgav i 1932 en samling af de breve, han havde modtaget fra kvinder, der søgte råd hos ham eller bad ham om at foretage abort på dem. Han blev flere gange i løbet af 1930'erne tiltalt for *fosterdrab* – en lovovertrædelse der kunne medføre op til 4 års fængsel; men kun én gang lykkedes det myndighederne at få ham dømt (3 måneders fængsel i 1936).

Både Leunbachs holdninger og hans praksis skabte voldsom debat og delte offentligheden i to: de mere konservativt indstillede, der frygtede at øget viden om prævention og adgang til abort ville føre til et uhæmmet kønsliv blandt de unge, og at samfundsmoralen derved ville lide ubodelig skade. Heroverfor stod de kulturradikale - og mange fattige kvinder, der havde problemet inde på livet – som netop ønskede en friere samfundsmoral baseret på en mere fornuftig praksis.

Danmark i 1930'ernes internationale politik

Selv om de fleste danskere som nævnt støttede de demokratiske partier under 1930'ernes krise, var tiåret præget af kampen mellem de ideologiske yderfløje: kommunisterne på venstrefløjen og fascisternazister på højrefløjen. Især ungdomsorganisationerne optrådte aggressivt over for hinanden: man marcherede i uniformer og forsøgte bevidst at spolere hinandens parader. I Danmark var og blev disse bataljer krusninger på overfladen – hvor meget de så blev blæst op i aviserne.